

БЛЯ ДЖЕРЕЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

“Сьогодні, коли викладання історії охоплює сучасну епоху, тим більше необхідно пояснювати історичні причини нинішньої ситуації у Європі. Нехтуючи народами, які розмовляють слов'янськими мовами і які займають більше половини її території, ми тим самим залишаємо молодь у невіданні причин, які породили найважливіші питання нинішньої політики, підходи до яких повинна висвітлювати історія, яка одна може дати ключ до їх розуміння. Адже нинішня молодь –це завтрашня нація. Якщо порівняти нинішню програму із визначними історичними фактами, які вважаються істинними багатьма компетентними вченими, прогалини вважаються вражаючими” [1, 3]. Дивовижно, але ці слова були проголошені ще в 1869 р. французьким політиком, сенатором, редактором впливового часопису “La Reue” Казимиром Делямаром (1797-1870) у французькому сенаті на захист українського народу, що і було пізніше видано ним під назвою “П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії”. Зрештою, це відповідало тому, що в XVII-XVIII ст. на основі праць ряду вчених Європи: Г. Гердера, Д. Маршала, Й. Коля, Е. Кларка та інших, про Україну знали більше, ніж в XIX-XX ст., коли вона була поневолена Росією, політику колонізації якої було продовжено СРСР.

В указаній промові Делямара мова йшла про те, що французькій молоді, в коледжах та ліцеях, викладається сфальсифікована історія Росії, в яку неправомірно включені інші народи шляхом їх завоювання. При цьому відбувається

привласнення не лише території, але й культурних надбань цих народів, як він зазначає, за допомогою надзвичайно шкідливої і, навіть, ідеологічно небезпечної, теорії панславізму, коли "викладання історії у Франції публічно санкціонує, можливо, одну з найпотворніших, із відомих в аналах історії узурпацію, а саме, привласнення імені переможеного народу (йдеться про захоплення України - Руси і прийняття під тиском Петра Першого сенатом Московії титулу "імператора всієї Росії" (Russie - 1-го листопада 1721р. - Б.Б), яким народ - завойовник покрив себе як одежею" [1, 2].

На жаль, ситуація не змінилася на краще. Надто широко побутують спекуляції та фальсифікації історії Росії та України, основа, між іншим, антиукраїнської позиції.

І, звичайно, значне місце в цьому процесі займають релігійні концепції про спільність долі. Тому в боротьбі за ствердження національної самосвідомості слід цьому приділити значну увагу, тим більше, що саме в цій сфері нерідко намагаються знайти основну "ідеологему" національної душі, забуваючи нерідко про те, що повернутися в XVI-XVII ст. неможливо.

Одне з питань, що визначає специфічні особливості українського менталітету та самосвідомості - це питання про той ґрунт, на якому відбулося прищеплення християнства.

Як зазначає О.М.Афанасьєв, - все, що національна культура бере з біблійних текстів, - "підпорядковується сваволі народної фантазії, видозмінюється відповідно її вимогам і, навіть, пов'язується з тими розповідями та повір'ями, які уціліли від епохи доісторичної і, які, зрештою, так протилежні началам християнського вчення" [2,316].

І якщо, для виявлення російських ментальних першоджерел, необхідно звернутися до легенд та звичаїв угро-фінських народів (чудь, весь, мордва та інші), для розуміння національної символіки (берізка, "ізбушка на курьих ножках" та інше), то для української духовності необхідно згадати про автохтонність народу, який, за свідченням ряду спеціалістів, ніколи не емігрував з своєї землі.

"Дати характеристику української передхристиянської релігії, - зазначає Д.Антонович, - надзвичайно важко; відомостей про

дохристиянську релігію дійшло до нас дуже мало. І то, в джерелах дуже сумнівних. Почати потрібно з того, що автори всіх старих літературних пам'яток були християнами і з ненавистю ставилися до віри старої, часів передхристиянських. Крім того, часто буває важко установити, які фрагменти в пізніших списках старих творів є автентичними, а які є пізнішими вставками переписувачів, що також, як християни, вважали потрібним згущувати фарби щодо "нечестія і поганства" старих часів. Ці переписувачі могли давати вставки від себе до старих текстів, найменше журачись правдоподібністю своїх полемічних випадів проти поганства" [3, 189].

І все ж залишків дохристиянської свідомості в українській культурі можна виділити немало. Досить згадати "Велесову книгу" або орнаментальне мистецтво, в яких можна виділити зріз духовності давніх русичів з тексту XI ст, бронзових фібул (застібок для плащів), амулетів та підвісок; залишків тканин та одягу, що вводять нас до світу давньої слов'янської міфології. Центром цієї міфології є образ Великої Богині. Найдавніше її ім'я не збереглося. Пізніше це – Берегиня, Баба, Жива, Земля, Дана, Дива, Рожаниця, Лада та інші. "Думаємо, що в найдавніші часи, богиня – Мати могла називатися Славою і мала певне відношення до походження етноніму слов'янин, тобто від імені Слави, народ став називатися слов'янами, країна, де жив цей народ – Славією, а все язичницьке богослужіння отримало назву славлення, - зазначас Я.Є. Боровський [4, 164].

В семантичному зображенні на рушниках, коли богиня тримає в руках розквітаючий кущ або птаха (символи весняного відродження природи), тримає за вуздечки коней, на яких сидять жерці, що принесли дари богині – все це відтворює символіку землеробства з визнанням як циклічності календарної, так і виділенням та антропологізацією оживляючої функції в материнському культі. Підтверджується землеробський характер цієї культури і тим, що Велика Матір завжди зображалася в оточенні солярних культів (півнів), вісників ранку та інших живих істот. Голова та руки цих зображень проростають гілками дерев, квітами, рослинами, що є підтвердженням землеробського культу

у давніх українців

Орнаментальні прикраси на побутових предметах горшках, мисках, глечиках, у вигляді горизонтальних полосок, хвиль та зигзагів, символіки Сонця з вписаним у коло хрестом, підпорядковані закону постійності, що підкреслюється симетричністю, бінарністю зображень. Все це орієнтовано на певну позачасовість.

Цілком закономірними є всі ці світоглядні характеристики, бо саме вони і визначають статику символіки предметного світу, включаючи в себе і людський мікрокосм на ранніх стадіях розвитку міфологічної свідомості. Звідси і певна дематеріалізація тих елементів, що створюють символіку світу та людини. чи це Велика Мати, чи сірини, чи якісь інші символи. Бінарність, же, певною мірою "скріплює" світ, надаючи йому статичності та рівноваги.

І все ж, в самому міфологічному світосприйнятті з'являються ті особливості, які, так би мовити, "розламували" його зсередини. Адже орієнтація на масову колективну свідомість, пов'язану з архаїчними формами виробництва, з часом, перестала задовольняти суспільство, яке активно включалося в різноманітні форми виробничої діяльності, коли відбувалося виділення індивідуалізованого специфікованого виробництва (ремісництво, ковальство, гончарство та ін.).

В купальських піснях, колядках, шедрівках, а також, в так званих, оберегах (мініатюрних зображеннях птахів, звірів, різних побутових предметах, яку носили на грудях чи поясах і відігравали роль амулетів, що, мали означати якийсь надприродний вплив на життя людини), відбувається відхід від статичної символіки введенням імпровізаційного авторського моменту виконання. Так, при зовнішній статичності форми свідомості набирають певної динамічності. Коні та птахи в оберегах зображені з вигнутими могутніми грудьми, які, мовляв, захистять того, хто носить їх. Г.К.Вагнер зазначає "внутрішню динамічність" більшості оберегаючих зооморфних образів. "Вона" полягає в такій побудові силуетів, коли контур в своїй плавній течії, проминаючи всякі другорядні деталі (виступи та заглиблення), раптом створює

сильний виступ в головному “захисному” місці, енергійно акцентуючи цю частину, а потім “затухає” [5, 268]

Цей перехід від колективістсько - міфологічного світосприймання до індивідуалізації, як принципу нового світобачення, підготував прийняття християнства з його ідеєю “своєволя”.

Ідея ця спиралася на принцип вільного внутрішнього духовного вибору А, якщо врахувати той факт, що запровадження християнства на Русі було ідеологічним обґрунтуванням нової державності, коли Володимир Великий з кількох десятків слов'янських племен, підкорених полянами, почав розбудову єдиної держави – Київської Русі, то зрозумілим стає значущість концепції “своєволя”. Адже русичі, як і інші європейські племена та народи, були здавна орієнтовані на певні елементи індивідуального демократизму, виразником якого була виборність князівської влади. Тому, вводячи християнство, Володимир обмежує візантізм, жорстко прив'язаний до концепції всесилля імператорської влади. Останнє знайшло своє вираження в тому важливому факторі, що не грецька, а церковнослов'янська мова стає сакральною мовою нової церкви.

Якщо візантізм спирався на біблійну історіософську концепцію шестиденного творіння світу перших людей, Адама і Єви, то у митрополита Іларіона ми читаємо “Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславилися в краінах багатьох. І понині перемоги і могутність їх спомінаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі” [6, 17].

Не заперечуючи біблійної схеми, Іларіон вводить в християнську історіософію поганських “каганів”, тим самим розширюючи світобачення русичів, формуючи їх патріотичну свідомість. Саме в цей час закладається та конфесійна терпимість, та й не тільки конфесійна, якою відрізняються українська

національна ментальність в цілому, українська душа.

В становленні цієї світоглядної терпимості не останню роль відіграло перебування Київської Русі в складі Великого князівства литовського. Відомо, що розпад єдиної Київської держави на удільні князівства супроводжувався формуванням, по сусідству з нею, трьох сильних держав – литовської, польської та Московської. Землі Київської Русі потрапляють до складу Литви. В. Антонович в своїй “Истории Руси” відзначає, що в XIII ст. 5/6 території Великого князівства Литовського заселяли слов'яни (українці та білоруси) і лише 1/6 належала литовцям. Все це змушувало вести державну політику віротерпимості, чим особливо відзначився князь Гедимінас. Так, у Вільно діяла православна церква св. Миколая, два монастирі, францисканський та домініканський.

Опинившись між латинською, православною та власною міфологічною культурою, Литва зазнає різноманітних впливів цих культур. Тому здавна, в цих регіонах, формується думка про з'єднання релігійних конфесій. Так, на першому Ліонському соборі (1245 р.) був присутній український православний архієпископ Петро.

Але вже в першій половині XIII ст. посилюються унійні ідеї. І хоч татари достатньо прихильно ставилися до православного духовенства на завойованих землях (адже перші 12 ярликів отримано саме духовенством), і, навіть прав його ні в чому не порушували, все ж митрополит київський від'їжджає з занепаłego Києва до Вільно.

Причиною від'їзду було те, що татарські завойовники, хоч і перебували, зовсім недовго на землях Русі (з 1240 по 1326 р.), спричинили велику руїну країни (бо було що руйнувати) і не ввійшли в культуру Русі, бо ця культура була незрівнянно вища за ту, носієм якої була татаро - монгольська орда.

Вирішальним же була протилежна ідейно - світоглядна орієнтація цих культур. Адже для русичів основним змістом її було прагнення до ствердження цінності індивідуального, внутрішньо спрямованого (як ми зараз визначаємо, екзистенційного) буття, осердям якого є моральність

неповторності слов'янського індивідууму. Для татаро-монгольської культури характерна конфуціанська ідея цілковитого підпорядкування "загалу", владі, державі, авторитету старших.

Ось тут і відбувається різке розмежування української та російської ментальності. Один із найвідоміших дослідників саме особливостей російської "душі", есвразієць М. Трубецької зазначає, що "московська держава виникла завдяки татарському ігу. Руський царь став спадкоємцем монгольського хана. Повалення татарського іґа полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших людей склали представники татарської знаті" [7, 69].

"Колективістська" свідомість татаро-монголів була певною мірою підкріплена і специфічними умовами формування Московії (так до 1721 р. називалися ці землі), яке відбувалося на малородючих, лісистих - болотяних ґрунтах східної периферії Київської Русі. Для обробки цих ґрунтів необхідним було поєднання колективних зусиль.

Все це сприяло формуванню соціальних стосунків, що спиралися на велику патріархальну сім'ю, очолювану главою з необмеженою деспотичною владою - батьком. Останнє, в свою чергу, втілювалося в "общинному" способі ведення господарства (що, зрештою, за радянських часів сприяло створенню колгоспів).

На цьому тлі, закономірно, проростали монархічні ідеї та загальне прагнення до "єдності", на відміну від усталеного в українській культурі, здавна, індивідуалізму.

"З цієї загальної точки зору не може не впадати в очі різниця півдня та півночі, і як давній Святослав з його чубом та вдачею нагадує в нащадках не московського великороса, - пише російський академік XIX сторіччя О. Пипін, - а скоріше південноруського козака, так і ліричний епос "Слова о полку Ігоревім" відгукнеться не в північній пісні, а швидше в південній думі" [8, 153].

Зрозуміло, що в цих умовах церкви, як прямі виразники національних ментальних особливостей, віддаляються одна від одної (українська від російської), в першу чергу, в змістовно -

канонічному аспекті

Українська церква відображає той світоглядний демократизм, який був виразником індивідуалістичної свідомості. Так, з самого початку Київська церква мала апостольський чин і жила незалежним життям щодо світської влади. Це достатньо виразилося в тому, що ще Теодосій Печерський сміливо виступав проти князівської сваволі та чварів між Святополком та Ізяславом; коли митрополит Іларіон відступає від канонічної візантійської хронографії.

Загальносвітоглядний демократизм набуває нового змісту в умовах існування Русі в складі Великого князівства Литовського. Глава автокефальної церкви “митрополит Київський і вся Русі” мав право носити одяг, який визначав його самостійність. Він мав білий клобук, дві панагії, митру з хрестом на ній, роздавав миро всім єпархіям на Сході, стоячи на килимі та інше; він не був зобов'язаний їздити на синод (в Константинополь, а пізніше в Москву). Це були права рівні правам глави православної церкви – константинопольського патріарха.

Такі широкі права закликали і навіть змушували до самостійності. Маючи великі маєтності, митрополит самостійно розпоряджався ними, будуючи школи, шпитали, друкарні. Все це робило його дійсним творцем закладів духовної культури.

Особливо це стало помітним тоді, коли митрополити кафедри почали очолювати вихідці з України, на відміну від митрополитів-греків, які присилалися з Візантії і тому ставилися до русичів як до варварів. На відміну від симонії, що панувала в польській католицькій церкві, православна церква керується принципом соборноправності та виборності. “Головною ознакою давньої християнської церкви була її соборноправність, - пише І.Огієнко, ніхто з ієрархів не правив самовладно, ніхто з духовенства не приходив до громади непрошений – всі церковні посади були виборні. Оцю соборноправність Українська церква плекала весь час свого незалежного життя, хоч того не було в Церкві Візантійській, що рано це втратила, відновивши стару соборноправність головним чином до 1453 р., коли опинилася під турками” [9].

Виборність накладала на духовенство додаткову відповідальність перед народом, основним чинником якої була освіченість. Адже нерозривний зв'язок з західною культурою створював умови для широкого обміну знаннями, а постійний діалог з католиками змушував поглиблювати освіченість.

Так, відомо, що в XIV ст. тільки в одній Полоцькій єпархії було до 30 церковних шкіл. В XV ст. відбувається переорієнтація з грецьких впливів (коли в 1453 р. Царгород був здобутий турками) на реформаційні ідеї та гуманізм Заходу.

Зрештою, це цілком відповідало тим екзистенційно - кордоцентричним традиціям, які складаються в духовній культурі Київської Русі і цілком вписувалося в активність діячів українського бароко.

І хоч значна вікова відстань пролягла між тими давніми часами і нашим сьогоденням, все ж варто звернути увагу на те, що ті конфесійні протиріччя, які існують на території України і спираються на теорію "єдності" православ'я, не відповідають істині. Адже "єдність" покликана була приховати політику духовного нівелювання національних особливостей українського народу, перетворення його в покірного виконавця волі панівної російської нації в імперській державі.

Саме тому відновлення істинних першоджерел, які навіки визначили особливості національного менталітету і свідомості українського народу набувають сьогодні особливого значення. Без визначення та осмислення цих першоджерел неможливе творення духовної культури нашого народу.

Література

1. Делямар Казимір. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії. // Історія України – 2000, №7.
2. Афанасьєв А.Н. Народные русские легенды – М., 1914
3. Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича – К., 1993
4. Боровський Я.Е. Мифологический мир древних киевлян – К., 1992
5. Вагнер Г.К. Проблема жанров в древнерусском искусстве. – М., 1974
6. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1993.
7. Трубецкой Н. К проблеме русского самопознания - М. - Париж - 1926.

8. Пыпин А. История русской литературы. Т. 1. – Изд. 4-ое. – СПб, 1911.
9. Огієнко І.І. Українська церква. – К., 1993.